ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

TASVIRIY SAN'AT JANRLARI: NAZARIY TASNIF, TARIXIY TARAQQIYOT VA BADIIY-ESTETIK AHAMIYATI

Toxirjonova Dilrabo Zohidjon qizi
Baliqchi tumani 59-maktab 8-sinf o'quvchisi
Kelajak markazi Tasviriy san'at to'garagi a'zosi.
zakirovagulbahor07@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24128001

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasviriy san'at janrlarining mohiyati, ularning shakllanish tarixi va o'zaro farqli jihatlari ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yoritilgan. Portret, peyzaj, natyurmort, tarixiy, maishiy, batal va animalistik janrlarning tasvir obyekti, badiiy vazifasi hamda ifoda vositalari qiyosiy jihatdan o'rganilgan. O'zbek, rus va xorijiy olimlarning qarashlari umumlashtirilib, janrlar tizimining o'quvchilar estetik tarbiyasidagi ahamiyati haqida muallifning shaxsiy xulosalari bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *tasviriy san'at, janr, portret, peyzaj, natyurmort, tarixiy janr, maishiy janr, batal janr, estetik tarbiya.*

Аннотация. *В статье на основе анализа научной литературы раскрываются сущность жанров изобразительного искусства, история их становления и различия между ними. В сравнительном аспекте рассмотрены объект изображения, художественная функция и выразительные средства портрета, пейзажа, натюрморта, исторического, бытового, батального и анималистического жанров. Обобщены взгляды узбекских, российских и зарубежных исследователей, изложены собственные выводы автора о значении системы жанров в эстетическом воспитании учащихся.*

Ключевые слова: *изобразительное искусство, жанр, портрет, пейзаж, натюрморт, исторический жанр, бытовой жанр, батальный жанр, эстетическое воспитание.*

Annotation. *Based on an analysis of scholarly literature, the article examines the essence of the genres of fine art, the history of their formation and the differences between them. The subject matter, artistic function and expressive means of portrait, landscape, still life, history, everyday life, battle and animal genres are considered comparatively. The views of Uzbek, Russian and foreign researchers are summarised, and the author's own conclusions on the importance of the genre system for the aesthetic education of pupils are presented.*

Keywords: *fine art, genre, portrait, landscape, still life, history painting, genre painting, battle painting, aesthetic education.*

KIRISH

Tasviriy san'at inson tafakkuri, hissiyoti va dunyoqarashini ko'rish orqali idrok etiladigan obrazlarda ifodalovchi san'at turlaridan biri bo'lib, u rangtasvir, grafika va haykaltaroshlikni o'z ichiga oladi. Ming yillar davomida rassomlar insonni, tabiatni, buyumlarni, tarixiy voqealarni va kundalik hayotni tasvirlab kelganlar, natijada yaratilgan asarlarni mavzusi va tasvir obyektiga ko'ra guruhlash zarurati paydo bo'lgan.

Ana shu guruhlash natijasida san’atshunoslikda janr tushunchasi shakllangan. «Janr» so‘zi fransuzcha genre so‘zidan olingan bo‘lib, «tur», «xil» degan ma’noni anglatadi. San’at tarixiga bag‘ishlangan o‘zbek tilidagi asosiy qo‘llanmalarda tasviriy san’atning qadimgi davrlardan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanishi yoritilgan bo‘lib, ular janrlarning qanday sharoitda vujudga kelganini tushunish uchun muhim manba hisoblanadi [1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, O‘zbekiston boy badiiy merosga ega mamlakat bo‘lib, uning hududida yaratilgan devoriy suratlar, miniatyuralar va zamonaviy rangtasvir asarlari turli janrlarning o‘ziga xos ko‘rinishlarini namoyon etadi. O‘rta Osiyo san’ati tarixini chuqur o‘rgangan tadqiqotchilar Afrosiyob devoriy suratlaridan tortib Kamoliddin Behzod miniatyuralarigacha bo‘lgan asarlarda inson qiyofasi, tabiat manzarasi va tarixiy voqealar alohida o‘rin tutganini ko‘rsatib berganlar [2]. XX asrda O‘ral Tansiqboyevning peyzajlari, Rahim Ahmedovning portretlari kabi asarlar milliy rangtasvir maktabida janrlar tizimi to‘liq shakllanganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida tasviriy san’at fanini o‘qitishda janrlar haqidagi bilimlar o‘quvchilarning badiiy savodxonligini oshirishda asosiy o‘rin tutadi [3]. Shu sababli ushbu maqolaning maqsadi tasviriy san’at janrlarini ilmiy adabiyotlar asosida tizimli tahlil qilish, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda janrlarni o‘rganishning o‘quvchi shaxsi kamolotidagi ahamiyatini asoslashdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Maqolada hech qanday tajriba, kuzatuv yoki so‘rovnoma o‘tkazilmagan, xulosalar faqat o‘zbek, rus va xorijiy mualliflarning ilmiy asarlarini o‘rganish hamda muallifning shaxsiy tahliliga asoslanadi. Manbalar uch guruhga ajratildi: birinchisi, san’at turlari va janrlarining nazariy tasnifiga bag‘ishlangan asarlar; ikkinchisi, san’at tarixini yorituvchi tadqiqotlar; uchinchisi, tasviriy san’atni o‘qitish metodikasiga oid qo‘llanmalar. Bunday yondashuv janr tushunchasini nazariy, tarixiy va pedagogik jihatdan bir vaqtda ko‘rib chiqish imkonini berdi.

San’at turlari va janrlarini tizimli tasniflash masalasida rus faylasufi M.S. Kaganning «Морфология искусства» asari alohida ahamiyatga ega. Muallif san’atni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqib, uni turlar, xillar va janrlar darajalariga ajratadi hamda janrni san’at asarining mazmuniy tuzilishi bilan bog‘laydi [4]. B.R. Vipper esa san’atni tarixiy o‘rganishga kirish sifatida yozgan asarida janrlarni o‘zgarmas qoliplar emas, balki davr ehtiyojlari bilan birga rivojlanib boruvchi tarixiy hodisa sifatida talqin qiladi [5]. Ushbu ikki yondashuvni solishtirish shuni ko‘rsatadiki, birinchisi janrlarning mantiqiy o‘rnini, ikkinchisi esa ularning tarixiy harakatini tushuntirishga xizmat qiladi.

Xorijiy adabiyotlar orasida E. Gombrichning «The Story of Art» kitobi san’at tarixini keng kitobxonlar uchun tushunarli tilda bayon etgani bilan ajralib turadi. Unda Gollandiya rassomligida XVII asrda natyurmort, peyzaj va maishiy manzaralar mustaqil yo‘nalish sifatida keng tarqalgani, buyurtmachilarning didi va bozor talabi janrlarning ixtisoslashuviga ta’sir qilgani yoritilgan [6]. R. Arnheimning «Art and Visual Perception» asari esa janrlarni bevosita tasniflamasa ham, kompozitsiya, muvozanat, rang va shaklning tomoshabin tomonidan qanday idrok etilishini

psixologik jihatdan tahlil qiladi [7]. Bu asar turli janrlarda ifoda vositalarining nima uchun turlicha qo‘llanishini tushunishga yordam beradi.

Pedagogik yo‘nalishdagi manbalardan V.S. Kuzinning maktabda tasviriy san’at o‘qitish metodikasiga bag‘ishlangan qo‘llanmasida janrlar bilan tanishtirish o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozimligi ta’kidlanadi [8].

O‘zbek mualliflaridan B.Z. Azimova natyurmort tuzish va tasvirlash masalalarini batafsil yoritgan bo‘lib, uning ishida buyumlarni tanlash, joylashtirish va yorug‘lik bilan ishlash qoidalari bayon etilgan [9]. S.F. Abdirasilov va N.X. Tolipovning «Rangtasvir» darsligida esa rang, kolorit va bo‘yoq texnikasi masalalari natyurmort, peyzaj va portret janrlaridagi amaliy ishlar bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan [10]. R. Hasanovning metodik qo‘llanmasida maktab dasturida janrlar mavzusining o‘rni va uni o‘qitish yo‘llari yoritilgan [3]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, nazariy asarlarda janrlar tasnifi yetarlicha ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ularni o‘quvchilar uchun soddalashtirilgan, ammo ilmiy asoslangan yaxlit tizim sifatida taqdim etish masalasi hali ham dolzarbligicha qolmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘rganilgan manbalarni umumlashtirish natijasida tasviriy san’atda quyidagi asosiy janrlar ajratilishi aniqlandi: portret, peyzaj, natyurmort, tarixiy janr, maishiy janr, batal janr va animalistik janr. Bundan tashqari, ayrim tadqiqotchilar mifologik va diniy mavzudagi asarlarni, shuningdek, me’moriy manzaralarni alohida janr yoki janr ichidagi yo‘nalish sifatida ko‘rsatadilar [4; 5].

Muallifning fikricha, janrlarni ajratishda asosiy mezon tasvir obyekti hisoblanadi, chunki aynan nima tasvirlangani asarning mazmuni, kompozitsiyasi va ifoda vositalarini belgilab beradi.

Masalan, portretda markazda inson, peyzajda tabiat, natyurmortda esa jonsiz buyumlar turadi. Portret janri muayyan shaxsning tashqi qiyofasini va ichki dunyosini aks ettiradi.

Adabiyotlarda portretning yakka, juft, guruhiy va avtoportret kabi turlari farqlanadi [5].

Portretda rassom faqat yuz chiziqlarini to‘g‘ri chizish bilan cheklanmay, odamning xarakteri, kayfiyati va davrining ruhini ochib berishga intiladi. Peyzaj janri tabiat manzaralarini tasvirlaydi va o‘z ichida dengiz manzarasi, ya’ni marina, shahar manzarasi hamda qishloq manzarasi kabi yo‘nalishlarga bo‘linadi. Gombrichning ta’kidlashicha, Yevropada peyzaj uzoq vaqt tarixiy yoki diniy suratlar uchun fon vazifasini bajarib, keyinchalik mustaqil janrga aylangan [6]. O‘zbek rangtasvirida peyzaj milliy tabiatning yorqin quyosh nuri va o‘ziga xos ranglari orqali alohida ohang kasb etgan.

Natyurmort janri fransuzcha nature morte, ya’ni «jonsiz tabiat» degan ma’noni anglatib, mevalar, gullar, idishlar va boshqa buyumlarni tasvirlaydi. Natyurmort tasviriy san’atni o‘rganishda eng qulay janr hisoblanadi, chunki unda shakl, hajm, yorug‘lik va rang munosabatlarini sokin sharoitda tahlil qilish mumkin [9; 10]. Tarixiy janr xalq va davlat hayotidagi muhim voqealarni, mashhur tarixiy shaxslarni tasvirlaydi, batal janri esa jang va harbiy yurishlar manzaralariga bag‘ishlanadi. Maishiy janr kishilarning kundalik turmushi, mehnati, oilaviy hayoti va urf-odatlarini aks ettiradi. Animalistik janrda esa hayvonlar asosiy tasvir obyekti bo‘ladi.

O‘rta Osiyo miniatyura san’atida ov manzaralari, jang sahnalari va saroy hayoti bir asarda uyg‘unlashgani bu janrlarning sharq san’atida o‘zaro chambarchas bog‘liq holda rivojlanganini ko‘rsatadi [2].

Tahlil davomida janrlar faqat rangtasvirga xos emasligi ham aniqlandi. Grafikada portret va peyzaj qalamtasvir, gravyura va litografiya texnikalarida keng qo‘llanadi, haykaltaroshlikda esa portret, animalistik va tarixiy-memorial janrlar yetakchi o‘rin egallaydi [1; 4]. Biroq har bir san’at turida janrning ifoda imkoniyatlari turlicha bo‘ladi. Rangtasvirda rang va yorug‘lik muhitni ochib berishning asosiy vositasi bo‘lsa, grafikada chiziq, shtrix va dog‘, haykaltaroshlikda esa hajm va material asosiy o‘ringa chiqadi. Arnheimning fikricha, tomoshabin shakl va rangni yaxlit tuzilma sifatida idrok etadi, shuning uchun bir xil mavzu turli materiallarda turlicha taassurot qoldiradi [7].

Muallifning shaxsiy xulosasiga ko‘ra, janrni to‘g‘ri tushunish uchun uni san’at turi va texnikasidan ajratmasdan, ular bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish lozim.

O‘rta Osiyo san’ati misolida janrlar rivojining o‘ziga xos yo‘li ham e’tiborga loyiq.

Yevropa san’atida janrlar asosan dastgohli rangtasvir doirasida ajralib chiqqan bo‘lsa, mintaqamizda inson, tabiat va voqea tasviri uzoq vaqt devoriy rasmlar, kitob bezagi va miniatyuralar ichida birgalikda rivojlangan [2]. Miniatyurada peyzaj ko‘pincha ramziy xarakterga ega bo‘lib, gullagan daraxtlar, oqar suvlar va tiniq osmon voqea sodir bo‘layotgan muhitni bezash bilan birga, go‘zallik va farovonlik g‘oyasini ham ifodalagan. XX asrga kelib o‘zbek rassomlari Yevropa rangtasvir maktabining usullarini o‘zlashtirib, ularni milliy mavzu va kolorit bilan boyitdilar. Natijada o‘zbek rangtasvirida portret, peyzaj, natyurmort va maishiy janrlar mustaqil yo‘nalishlar sifatida qaror topdi [1; 10]. Bizningcha, bu jarayon milliy an’analar va jahon tajribasining uyg‘unlashuvi janrlar tizimini yanada boyitishini ko‘rsatadi.

Muhokama jarayonida muhim xulosalardan biri shundaki, janrlar o‘rtasidagi chegaralar qat’iy emas. Masalan, tarixiy asarda portret unsurlari, maishiy manzarada esa peyzaj va natyurmort unsurlari uchrashi tabiiy holdir. Vipper janrlarni tarixiy rivojlanishdagi hodisa sifatida ko‘rib chiqqani bunga yaxshi izoh beradi: har bir davr o‘z ehtiyojlariga ko‘ra janrlarni yangidan talqin qilgan [5]. XVII asrda Fransiya qirollik akademiyasida tarixiy janr eng yuqori, natyurmort esa eng quyi pog‘onada turuvchi janrlar ierarxiyasi qabul qilingan bo‘lsa, keyingi asrlarda bu tartib o‘z ahamiyatini yo‘qotdi va rassomlar har qanday janrda yuksak badiiy asar yaratish mumkinligini isbotladilar [6]. Muallifning shaxsiy fikricha, bugungi kunda janrlarni «yuqori» va «quyi» deb ajratish o‘rinsiz, chunki asarning qadri uning mavzusi bilan emas, balki badiiy mahorati va mazmun chuqurligi bilan belgilanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinganda, janrlarni o‘rganish o‘quvchilarda kuzatuvchanlik, tasavvur va estetik did shakllanishiga xizmat qiladi. Kuzin va Hasanov qo‘llanmalarida ko‘rsatilganidek, janrlar bilan tanishtirishni soddadan murakkabga qarab, ya’ni natyurmortdan boshlab peyzaj, portret va ko‘p figurali kompozitsiyalarga qarab olib borish maqsadga muvofiqdir [3; 8]. Arnheimning idrok psixologiyasiga oid g‘oyalari esa o‘quvchiga asarni ko‘rish va tushunishni o‘rgatishda kompozitsiya va rangga e’tibor qaratish muhimligini tasdiqlaydi [7]. Shaxsiy tahlilimizga ko‘ra, maktab o‘quvchisi uchun janrlarni bilish nafaqat rasm chizish ko‘nikmasini rivojlantiradi, balki muzey va ko‘rgazmalardagi asarlarni ongli ravishda

baholash, milliy va jahon san’ati merosini hurmat qilish tuyg‘usini ham tarbiyalaydi. Ayniqsa, O‘zbekiston rassomlarining asarlarini janrlar kesimida o‘rganish o‘quvchilarda vatanparvarlik va milliy g‘urur hissini mustahkamlaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili va shaxsiy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, janr tasviriy san’at asarlarini tasvir obyekti va mazmuniga ko‘ra guruhlash imkonini beruvchi asosiy tushuncha bo‘lib, uning nazariy asoslari Kagan, Vipper kabi olimlarning asarlarida chuqur ishlab chiqilgan. Ikkinchidan, portret, peyzaj, natyurmort, tarixiy, maishiy, batal va animalistik janrlarning har biri o‘ziga xos vazifa va ifoda vositalariga ega, biroq ular orasidagi chegaralar qat’iy emas va bir asarda bir nechta janr unsurlari uyg‘unlashishi mumkin.

Uchinchidan, janrlar tarixiy hodisa sifatida davr talablari bilan birga o‘zgarib borgan, janrlar ierarxiyasi esa zamonaviy san’atshunoslikda o‘z ahamiyatini yo‘qotgan. To‘rtinchidan, O‘rta Osiyo va O‘zbekiston san’ati janrlar rivojiga o‘zining betakror hissasini qo‘shgan.

Beshinchidan, janrlarni maktabda izchil o‘rganish o‘quvchilarning estetik didi, badiiy savodxonligi va ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Kelgusida mazkur mavzuni o‘zbek rassomlarining muayyan asarlari misolida chuqurroq tahlil qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev N. San’at tarixi: 2 jildlik. 1-jild. Toshkent, 1986.
2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии: Древность и Средневековье. Москва: Искусство, 1982.
3. Hasanov R. Maktabda tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. Toshkent: Fan, 2004.
4. Каган М.С. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. Ленинград: Искусство, 1972.
5. Виппер Б.Р. Введение в историческое изучение искусства. Москва: Изобразительное искусство, 1985.
6. Gombrich E.H. The Story of Art. 16th ed. London: Phaidon Press, 1995.
7. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. Berkeley: University of California Press, 1974.
8. Кузин В.С. Изобразительное искусство и методика его преподавания в школе. Москва: Агар, 1998.
9. Azimova B.Z. Natyurmort tuzish va tasvirlash. Toshkent: O‘qituvchi, 1984.
10. Abdirasilov S.F., Tolipov N.X. Rangtasvir. Toshkent: Bilim, 2005.